

ANDRZEJ LEWNA^a

**SHADOW OF THE TRIAL
JAKO MODEL SŁUŻĄCY REKONSTRUKCJI PROCESU
NEGOCJACJI STRON
NAD ZAWarciEM POROZUMIENIA
KARNOPROCESOWEGO W SYSTEMACH *COMMON LAW***

**THE SHADOW OF THE TRIAL AS A MODEL FOR ANALYSING
NEGOTIATIONS
OVER THE CONCLUSION OF A CRIMINAL PLEA AGREEMENT
IN COMMON LAW SYSTEMS**

The article introduces and discusses the model of negotiation ‘in the shadow of the trial’, derived from the Law and Economics stream of thought, as one of the constructs still dominant in the Anglo-American literature for explaining the course of negotiations that lead to the conclusion of plea agreement in the framework known to common law systems. The historical origins of this model and its structural basis are presented. Reference is made to the extensive body of empirical research verifying the correctness of the model in question, as well as to the criticisms formulated against it in the literature. In the last part of the study, considerations turn to the Polish regulation of consensual modes of criminal proceedings, based on the assumption that, despite the fundamental differences between these regulations and the institution of plea bargaining, the discussed model can be an interesting point of reference for considerations about the future of agreements in the Polish system as well, particularly in the context of arguments in favour of a return to the possibility of mitigating punishment in consensual proceedings. A negative assessment of the Polish regulations in this respect is made.

Keywords: plea bargaining; shadow of the trial; consensual modes of criminal proceedings

W artykule dokonano prezentacji wywodzącego się z nurtu myślowego *Law and Economics* modelu negocjacji „w cieniu procesu” (*shadow of the trial*) jako jednej z wciąż dominujących w literaturze angloamerykańskiej konstrukcji służących wyjaśnieniu przebiegu negocjacji stron postępowania karnego dotyczących zawarcia porozumienia karnoprocusowego w ramach znanego porządkom prawnym *common law* zjawiska *plea bargaining*. Zaprezentowano historyczne źródła tego modelu oraz jego podstawy strukturalne. Odwołano się do szerokiego dorobku badań empirycznych, jakie na przestrzeni lat przeprowadzono w nauce angloamerykańskiej dla zweryfikowania poprawności założeń wspomnianego modelu do opisu złożonej rzeczywistości funkcjonowa-

^a University of Gdańsk, Poland / Uniwersytet Gdański, Polska
andrzej.lewna@ug.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0003-0757-4894>

nia wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, jak również do formułowanych w literaturze pod jego adresem głosów krytyki. W ostatniej części opracowania przeniesiono rozważania na grunt krajowej regulacji trybów konsensualnych postępowania karnego, wychodząc z założenia, że pomimo zasadniczych różnic zachodzących między tymi regulacjami a znaną porządkiem karnoprosesowym *common law* instytucją *plea bargaining*, omawiany model stanowić może ciekawy punkt odniesienia rozważań o przyszłości porozumień również w systemie polskim, w szczególności w kontekście argumentów przemawiających za powrotem do możliwości złagodzenia wymiaru kary w postępowaniach konsensualnych. Wyrażono negatywną ocenę polskich uregulowań, w szczególności w kontekście braku jakichkolwiek instrumentów nie tylko gwarantujących, ale choćby dających wystarczająco czytelną podstawę normatywną do rzeczywistej redukcji reakcji karnej wobec oskarżonego w trybach konsensualnych.

Słowa kluczowe: *plea bargaining*; *shadow of the trial*; tryby konsensualne postępowania karnego

I. UWAGI WPROWADZAJĄCE

Historycznych źródeł konsensualnych trybów rozstrzygnięcia spraw karnych upatrywać należy w wykształconej na gruncie systemów prawnych krajów anglosaskich instytucji negocjacji nad przyznaniem się oskarżonego do winy: *plea bargaining*. Zjawisko to definiowane jest przez literaturę przedmiotu jako zachodząca między oskarżonym a organami postępowania karnego wymiana wzajemnych ustępstw, w ramach której oskarżonemu oferowane są określone koncesje w zakresie jego odpowiedzialności karnej w zamian za przyznanie się do winy, przy czym koncesje te mogą dotyczyć: rodzaju i wysokości kary orzekanej przez sąd lub wnioskowanej przez oskarżyciela, kwalifikacji prawnej zarzucanego czynu, ilości stawianych zarzutów lub innych okoliczności istotnych z punktu widzenia przebiegu procesu karnego (Alschuler, 1979, s. 3; Herman, 2012, s. 1). Negocjowane przyznanie się do winy przez oskarżonego pozostaje obecnie dominującym sposobem konkluzji postępowania karnego w praktyce wymiaru sprawiedliwości wielu systemów należących do kręgu kultury prawnej *common law*, a odnotowywane przez tamtejszą literaturę przedmiotu szerokie wykorzystanie instrumentów konsensualnych umniejsza faktyczną doniosłość tradycyjnego modelu kontradiktoryjnego postępowania rozpoznawczego (Flynn, 2016, s. 565). Szacuje się, że w obecnej praktyce amerykańskich jurysdykcji stanowych nawet do 95% wszystkich wyroków skazujących jest wynikiem złożenia przez oskarżonego oświadczenia *guilty plea* (zamykającego, co do zasady, drogę do prowadzenia w danej sprawie pełnego przewodu sądowego; Ashworth i Redmayne, 2010, s. 291). Podobny odsetek odnotowuje się również na szczeblu federalnym (Reaves, 2013, s. 24; Ross, 2006, s. 717). Jeśli chodzi o Anglię i Walię, wskaźniki udziału spraw rozstrzygniętych drogą przyznania do winy w ogólnej liczbie wyroków skazujących różnią się w odniesieniu do praktyki sądów pokoju (Magistrates Courts) oraz Sądu Koronnego (Crown Court), nadal jednak obejmują około 70% wszystkich wyroków skazujących (Helm, 2022, s. 206). Jak pisali w kontekście tych dwóch wspomnianych krajów McConville i Mirsky (1993): „Ideologia i struktu-

ra [tych systemów prawnych] faworyzuje uznanie odpowiedzialności w stosunku do postępowania sądowego. Zatem, nawet jeśli pewna grupa oskarżonych może być skłonna dochodzić swojego prawa do sądu [...] większość (niezależnie od tego, czy w sprawie zgromadzono prawnie wystarczające dowody winy) jest systematycznie zniechęcana do [prób] kontestowania też oskarżenia publicznego oraz szukania ochrony w tradycyjnym modelu kontradiktoryjnym, jako gwarancji rzetelnego procesu” (s. 174, tłum. A.L.)¹.

Z uwzględnieniem różnic wynikających z uwarunkowań miejscowych, analogiczną obserwację można rozciągnąć na zdecydowaną większość pozostałych państw należących do kręgu kultury prawnej *common law*, których historyczne związki z tradycją prawa brytyjskiego wyrażają się między innymi w wykształceniu lokalnych postaci instytucji *plea bargaining* (Brook i in., 2016, s. 1147–1224; Flynn, 2016, s. 565). Należy przy tym zauważyć, że choć wysoki stopień zdominowania praktyki wymiaru sprawiedliwości karnej krajów prawa powszechnego przez instrumenty porozumień karnoprosesowych co najmniej od początku lat siedemdziesiątych XX w. zwraca uwagę tamtejszych przedstawicieli nauki prawa karnego procesowego oraz kryminologów na problem identyfikacji mechanizmów motywacyjnych leżących u podstaw rezygnacji przez oskarżonych z fundamentalnego uprawnienia do podważenia swojej odpowiedzialności za zarzucane przestępstwo w sformalizowanym, kontradiktoryjnym procesie sądowym, to jednak jak dotychczas starania te nie doprowadziły do wykształcenia przez anglosaską literaturę przedmiotu jednej, wyraźnie dominującej koncepcji opisu zjawiska *plea bargaining* (Feeley, 1979, s. 199). W rzeczywistości przegląd dotychczasowego dorobku literatury krajów *common law* dotyczących praktyki *plea bargaining* przede wszystkim pokazuje wewnętrzne zróżnicowanie perspektyw, w ramach którego teorie wypracowane dla opisu omawianego zjawiska na gruncie kryminologii i nauki o polityce kryminalnej ścierają się z tymi dominującymi wśród przedstawicieli nauk prawnych (Johnson i in., 2016, s. 484).

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie jednej z głównych perspektyw teoretycznych, jaka wypracowana została w nauce prawa krajów *common law* dla rekonstrukcji procesu negocjacji zachodzących między stronami postępowania karnego w ramach praktyki *plea bargaining*, a więc modelu *shadow of the trial*, oraz próba odniesienia wybranych wyników badań nad tym modelem do realiów funkcjonowania polskich uregulowań formalnych porozumień karnoprosesowych w sprawach o przestępstwa pospolite (art. 387, art. 335 § 1 i § 2 oraz art. 338a ustawy z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego)², w szczególności w kontekście mechanizmów przewidujących możliwość złagodzenia surowości środków reakcji karnej stosowanych wo-

¹ „[Their] ideology and structure favours guilty pleas over trials. Thus, while some defendants may assert their right to trial, with a residue of acquittals and favourable rulings, most defendants (regardless of whether there is legally sufficient evidence) are systematically discouraged from testing the state’s evidence and relying on traditional notions of adversarialness, as a guarantor of due process”.

² Ustawa z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, t.jedn.: Dz. U. 2025, poz. 25. (dalej jako: k.p.k.).

bec oskarżonych korzystających z trybów konsensualnych. Mając na uwadze tak założony cel, w pierwszej kolejności omówiono historyczne źródła wspomnianej konstrukcji oraz jej kluczowe elementy. Następnie przeprowadzono syntetyczny przegląd szeregu inicjatyw badawczych, jakie podejmowano na przestrzeni ostatnich czterech dekad w nauce anglo-amerykańskiej w celu empirycznej weryfikacji prawidłowości omawianego modelu, a które – jak wskazano – w znaczącej części dostarczają argumentów wspierających jego podstawowe założenia. Część IV artykułu poświęcono pojawiającym się w literaturze kręgu *common law* głosom krytycznym wobec przedmiotowej konstrukcji. W podsumowaniu artykułu podniesiono, że model ten stanowi ciekawy punkt odniesienia rozważań o przyszłości porozumień również w systemie polskim, których aktualny kształt został zasadniczo zdeterminowany ustawą z 11 marca 2016 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw³, i który budzić może istotne wątpliwości, w szczególności w aspekcie zapewnienia oskarżonemu należytych gwarancji normatywnych dla złagodzenia surowości stosowanych w trybie konsensualnym środków reakcji karnej, w zamian za rezygnację z prowadzenia w danej sprawie pełnego postępowania jurysdykcyjnego.

Na koniec tego fragmentu poczynić należy jedno zastrzeżenie terminologiczne. Pojęcie „model” w dalszej części rozważań wykorzystywane jest w ujęciu metodologicznym, jako konstrukcja hipotetyczna odwzorowująca dany rodzaj rzeczywistości w sposób uproszczony, sprowadzający jej cechy do związków najistotniejszych, i budowana w celach heurystycznych (Herbut i Kawalec, 2009, s. 34–35). Pojęcie to stosowane jest również w odniesieniu do konstrukcji *shadow of the trial* w źródłowej literaturze anglo-amerykańskiej (Bibas, 2004; Bushway i in., 2014; Mnookin i Kornhauser, 1979).

II. ZAŁOŻENIA MODELU *SHADOW OF THE TRIAL*

Model negocjacji „w cieniu procesu” – *shadow of the trial* jest niewątpliwie jednym z historycznie najstarszych modeli teoretycznych służących wyjaśnieniu mechanizmów negocjacyjnych towarzyszących zawarciu porozumienia karnoprosesowego w ramach instytucji *plea bargaining*. Ta wywodząca się z nurtu myślowego ekonomicznej analizy prawa konstrukcja została pierwotnie sformułowana w kontekście badań poświęconych przebiegowi postępowań mediacyjnych w procesie cywilnym. Opierała się na założeniu, że strony procesowe, traktowane tutaj jako decydenci racjonalni, ustalają warunki możliwej ugody na podstawie wzajemnie dokonywanej oceny siły zgłaszanych roszczeń oraz prawdopodobieństwa ich uwzględnienia w postępowaniu spornym, dążąc przy tym do możliwie wysokiego zysku przy jednoczesnej minimalizacji kosz-

³ Ustawa z 11 marca 2016 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw, t.jedn.: Dz. U. 2016, poz. 437 (dalej jako: ustawa z 11 marca 2016 r.).

tów związanych z ryzykiem prowadzenia procesu (Cooter i in., 1982; Mnookin i Kornhauser, 1979).

Jako pierwszy, przenosząc powyższy model na grunt rozważań na temat zjawiska *plea bargaining*, Landes (1971) podnosił, że podejmując decyzję w przedmiocie rozpoczęcia negocjacji nad konsensualnym zakończeniem postępowania karnego, zarówno prokurator, jak i oskarżony kierują się perspektywą maksymalizacji własnej korzyści związanej z jego ostatecznym wynikiem, a wybór między alternatywami zawarcia porozumienia lub jego braku determinowany jest przez oceny obu stron co do prawdopodobieństwa skazania w pełnym postępowaniu jurysdykcyjnym, wagę przestępstwa, dostępność zasobów, których wykorzystanie w przypadku zaangażowania w kontradiktoryjną rozprawę byłoby konieczne, oraz prezentowane przez uczestników postawy wobec ryzyka. W zawiązku z tym model teoretyczny „cienia procesu” przewiduje, że podjęcie przez oskarżonego decyzji w sprawie rodzaju *plea* opiera się na postrzeganym prawdopodobnym wyniku procesu, co z kolei determinowane jest w pierwszej kolejności oceną siły dowodów oskarżenia (Emmelman, 1997, s. 937–952). W rozważanym układzie oskarżony stoi przed wyborem między dwoma wynikami: pewnym wynikiem rozpoznania sprawy w procedurze konsensualnej i niepewnym wynikiem w przypadku rozpoznania na rozprawie kontradiktoryjnej. Wartość oczekiwana (*expected value*) porozumienia karnoprocessowego to jego warunki, przede wszystkim odnoszące się do surowości wymierzanych w tym trybie środków reakcji karnej – X^4 . Oczekiwana wartość procesu to P , prawdopodobieństwo skazania w trybie zwyczajnym, pomnożone przez K , wysokość kary spodziewanej po przeprowadzeniu pełnego przewodu sądowego. Dla zilustrowania najprostszego wariantu modelu *shadow of the trial* należy założyć, że oskarżony zna wysokość kary grożącej mu na rozprawie i prezentuje postawę neutralną wobec ryzyka⁵. Racjonalnie kalkulujący oskarżony w rozważanych warunkach nigdy nie zaakceptowałby porozumienia karnoprocessowego obejmującego wymiar kary większy niż ten, którego spodziewa się w przypadku postępowania zwyczajnego, co oznacza, że z jego perspektywy oczekiwana wartość porozumienia winna być mniejsza

⁴ W teorii prawdopodobieństwa termin *wartość oczekiwana* oznacza spodziewany wynik doświadczenia losowego (projektowanej gry), przy założeniu szansy wystąpienia poszczególnych wariantów tego wyniku. Jeśli wyobrazimy sobie grę, w ramach której rzucamy 100 razy symetryczną monetą, to prawdopodobieństwo wyrzucenia orła w jednym rzucie wynosi 0,5, tak samo reszki. W każdym ze 100 rzutów jest takie samo prawdopodobieństwo wyrzucenia orła bądź reszki. Zatem w 100 rzutach oczekujemy, że wylosujemy 50 reszek i 50 orłów. Wartość oczekiwana liczby wyrzuconych reszek (lub orłów) przy 100-krotnym rzucie monetą wynosi 50. W sytuacji skutecznego zawarcia porozumienia karnoprocessowego oskarżony może oczekiwać skazania w uzgodnionych warunkach X ze stuprocentową pewnością, a zatem oczekiwana wartość porozumienia wynosi X (Jakubowski i Stencel, s. 79–82).

⁵ Neutralność względem ryzyka (*risk neutrality*) w rozpatrywanym tutaj znaczeniu oznacza kategorię postaw, w ramach których dany podmiot pozostaje obojętny wobec alternatywy uzyskania tej samej wartości oczekiwanej z pewnością lub w wyniku niepewnej gry (nie przejawia w tym zakresie wyraźnej preferencji). Postawa awersyjna względem ryzyka (*risk averse*) oznacza preferencję na rzecz wartości pewnej, natomiast postawa poszukująca ryzyka (*risk seeking*) preferencję niepewnych wariantów wyboru (Tversky i Kahneman, 1986, s. 255).

lub równa zdyskontowanej przez prawdopodobieństwo skazania wartości kary wymierzonej po procesie ($X \leq P(K)$). Z drugiej strony racjonalny oskarżyciel publiczny (lub inny podmiot decyzyjny w tym zakresie) nigdy nie zaoferowałby oskarżonemu i jego obrońcy porozumienia korzystniejszego niż wartość kary zdyskontowanej, ponieważ wie, że oskarżony zaakceptuje wartość $P(K)$. W konsekwencji aplikacja modelu *shadow of the trial* prowadzi do wniosku, że: $X = P(K)$, a zatem wartość porozumienia (uzgodniona kara wymierzana w trybie konsensualnym) winna być równa karze wymierzonej w trybie zwyczajnym, pomniejszonej przez uwzględnienie prawdopodobieństwa skazania.

III. INICJATYWY BADAWCZE ZMIERZAJĄCE DO WERYFIKACJI MODELU *SHADOW OF THE TRIAL*

Model *shadow of the trial* jest niezaprzeczalnie atrakcyjny badawczo ze względu na swoją prostotę, precyzję dokonywanych za jego pomocą prognoz oraz możliwość stosowania modelowania matematycznego w aplikacji. Dodatkowo sprowadza on analizę procesu negocjacji nad zawarciem porozumienia karnoprocesowego do rozważenia zasadniczo dwóch kategorii czynników, traktowanych jako nadrzędne w podejmowaniu decyzji przez uczestników postępowania: spodziewanej surowości środków reakcji karnej oraz prawdopodobieństwa ich wymierzenia (Cheng i Chui, 2015, s. 399). Należy przy tym zauważyć, że prezentowane w literaturze przedmiotu wyniki badań empirycznych oceniających adekwatność tak przedstawionego modelu do opisu zjawiska *plea bargaining* w istotnej części dostarczają materiału wspierającego jego podstawowe założenia.

Tytułem przykładu można przywołać opracowanie Smitha (1986, s. 954–955), opierające się na analizie sumy 1920 spraw karnych o wybrane przestępstwa przeciwko mieniu, rozstrzygniętych na obszarze 5 jurysdykcji lokalnych na terytorium Stanów Zjednoczonych Ameryki, w tym 1533 spraw zakończonych drogą złożenia przez oskarżonego oświadczenia o przyznaniu się do winy (*plea of guilty*) oraz 387 spraw rozstrzygniętych bez zastosowania konstrukcji konsensualnych. Smith (1986, s. 955), wykorzystując wyselekcjonowaną próbę spraw pochodzącą z szerszego zbioru danych opracowanych przez Millera, McDonalda oraz Cramera (Bushway i Redlich, 2012, s. 440), podjął się oszacowania dwóch zmiennych krytycznych dla oceny modelu *shadow of the trial*: tj. prawdopodobieństwa skazania na kontradiktoryjnej rozprawie za wybrane przestępstwa oraz prawdopodobieństwa orzeczenia kary pozbawienia wolności pod warunkiem skazania na rozprawie. Następnie, biorąc pod uwagę szereg zmiennych zidentyfikowanych na poziomie indywidualnym dla badanych postępowań rozstrzygniętych w trybie pełnego postępowania jurysdykcyjnego, skonstruował model regresji logistycznej służący oszacowaniu prawdopodobieństwa hipotetycznego skazania na rozprawie dla wszystkich badanych oskarżonych korzystających z procedur konsensualnych, jak również dla oszacowania prawdopodobieństwa wymierzenia kary bezwzględnej pozbawienia

wolności w przypadku, gdyby w postępowaniu nie doszło do złożenia deklaracji *guilty plea*.

Analizy statystyczne przeprowadzone przez Smitha (1986, s. 957–958) w odniesieniu do całości badanej próby wykazały w pierwszej kolejności, że o ile prawdopodobieństwo wydania wyroku skazującego w rozpatrywanych przypadkach spraw w rzeczywistości zakończonych w trybie postępowania zwykłego ($N = 387$) wynosiło 0,72 (279 wyroków skazujących wobec 108 wyroków uniewinniających lub umarzających), o tyle *szacunkowe* prawdopodobieństwo skazania dla spraw faktycznie zakończonych przez *plea of guilty* ($N = 1533$), przy hipotetycznym założeniu, że trafiłyby one do rozpoznania na rozprawie, wynosiło 0,8. W zakresie rodzaju i surowości zastosowanej reakcji karnej 71% spośród 279 spraw rozstrzygniętych przez skazanie w pełnym postępowaniu jurysdykcyjnym zakończyło się wymierzeniem kary pozbawienia wolności w wysokości 1 roku lub surowszej w porównaniu do jedynie 42% spośród spraw zakończonych drogą przyznania się oskarżonego do winy. Choć więc na pierwszy rzut oka powołane wyniki wydają się świadczyć o szerokim zastosowaniu daleko posuniętych koncesji w zakresie wysokości kary w odniesieniu do oskarżonych korzystających z instrumentów konsensualnych, Smith zwrócił uwagę, że tego rodzaju generalizacja wniosków byłaby myląca, jeśli wziąć pod uwagę zidentyfikowane w przeprowadzonym badaniu różnice zachodzące między omawianymi grupami postępowań na poziomie indywidualnym, obejmujące również zmienne potencjalnie istotne dla ciężaru reakcji karnej (np. wyższy odsetek spraw dotyczących oskarżonych powracających do przestępstwa lub obejmujących wyrządzenie pokrzywdzonemu uszczerbku na zdrowiu wśród tych rozpoznawanych w trybie zwyczajnym). Tym samym, zdaniem Smitha, bezpośrednie porównanie proporcji skazanych na rozważane kary izolacyjne w wyniku złożenia *guilty plea* oraz w rezultacie rozpoznania sprawy przed ławą przysięgłych prowadzi do zawyżenia oceny różnic w surowości stosowanych kar, których istnienie dałoby się jednoznacznie przypisać trybowi prowadzenia postępowania.

Dalej, wykorzystując model determinant wymierzenia kary pozbawienia wolności (w wysokości 1 roku lub surowszej), opracowany na podstawie próby spraw faktycznie rozpoznanych w postępowaniu zwykłym, Smith (1986, s. 960) oszacował szanse zastosowania takiej kary dla wszystkich rozpatrywanych przypadków *guilty plea* przy założeniu, że nie doszłoby do uruchomienia trybu konsensualnego, estymując średnie prawdopodobieństwo takiego rozstrzygnięcia na poziomie 0,56 (w wariancie zakładającym 100% skazań w tej grupie), następnie zaś, aby uwzględnić potencjalną możliwość uniewinnienia przed ławą przysięgłych części oskarżonych przyznających się do winy, skontrolował uzyskany wynik przez uwzględnienie wyprowadzonej wcześniej szacunkowej szansy skazania na rozprawie kontradiktoryjnej (0,8), w ostatecznym rozrachunku dochodząc do wniosku, że hipotetyczne prawdopodobieństwo wymierzenia rozpatrywanej kary pozbawienia wolności w pełnym postępowaniu rozpoznawczym dla spraw faktycznie rozstrzygniętych przez *guilty plea* wyniosło w badanej grupie średnio 45% ($0,56 \times 0,8 = 0,448$). Zgodnie z założeniem sformułowanym przez Smitha, jeśli decyzja oskarżone-

go o uruchomieniu konsensualnego trybu zakończenia postępowania rzeczywiście dawałaby się sprowadzić do kalkulacji racjonalnego podmiotu, opartej w pierwszej kolejności na spodziewanym wyniku procesu (zatem jeśli założenia modelu *shadow of the trial* były prawidłowe), to prawdopodobieństwo orzeczenia kary w wymiarze niemniejszym niż 1 rok pozbawiania wolności w przypadku *guilty plea* oraz hipotetyczne prawdopodobieństwo orzeczenia takiej kary w postępowaniu zwykłym z uwzględnieniem prawdopodobieństwa skazania winny być zbliżone, co wobec wyników badań (odpowiednio 42% do 45%) zostało potwierdzone.

Ciekawego materiału empirycznego wspierającego założenia modelu *shadow of the trial* dostarczają również eksperymenty przeprowadzone w kontekście amerykańskim przez McAllistera i Bergmana (1986a, s. 687–688). Podjęli się oni analizy strategii podejmowania decyzji dotyczących zawarcia porozumienia karnoprosesowego, adaptowanych przez przedstawicieli dwóch grup profesjonalnych uczestników postępowania: obrońców oraz prokuratorów. Wśród losowo dobranej próby praktyków aktywnych zawodowo na obszarze 47 stanów amerykańskich rozesłano kwestionariusze obejmujące zestawy 6 sztucznie skonstruowanych scenariuszy spraw karnych o wybrane przestępstwa, w ramach których dokonywano manipulacji dwoma kluczowymi zmiennymi: oceną prawdopodobieństwa skazania (sztywno określona wartość liczbowo: 20%, 50% oraz 80% szans na skazanie) oraz wysokością kary, jakiej wymierzenia należy spodziewać się w przypadku orzeczenia skazującego zapadłego w procedurze z udziałem ławy przysięgłych (w tym ostatnim przypadku oceny surowości grożącej kary również nie pozostawiono doświadczeniu zawodowemu samych respondentów, ale wskazano 2 lub 5 lat bezwzględnego pozbawienia wolności). Instrukcje przedstawione respondentom zakładały, że w każdym z zaprezentowanych przypadków prokurator powinien postawić się w pozycji oskarżyciela w sprawie i na bazie podanych informacji zdecydować, czy zaoferować oskarżonemu układ procesowy obejmujący ofertę sformułowania wobec sądu wniosku o wymierzenie kary 1 roku bezwzględnego pozbawienia wolności w zamian za przyznanie się do winy, czy też zrezygnować z negocjacji nad zastosowaniem trybu konsensualnego. Przed obrońcami postawiono również zadanie przyjęcia właściwej im roli procesowej i zadeklarowania, czy w danej sytuacji rekomendowaliby oskarżonemu przyjęcie oferowanego w ramach *plea bargain* porozumienia, czy też zalecaliby zaangażowanie w proces z udziałem ławy przysięgłych. Wszystkim badanym wskazano przy tym, że jeśli sprawa trafiłaby na rozprawę i oskarżony zostałby uznany za winnego, wymierzona w tym trybie kara będzie surowsza niż 1 rok pozbawienia wolności.

Zgodnie z przewidywaniami wynikającymi z modelu negocjacji *shadow of the trial* uzyskane przez McAllistera i Bergmana (1986a, s. 689–690) wyniki wykazały istnienie istotnych statystycznie tendencji podejmowanych decyzji zarówno w relacji: rola procesowa–prawdopodobieństwo skazania, jak i w relacji: rola procesowa–surowość grożącej kary (tak też Rossman i in., 1980, s. 77–98), przy czym kierunki owych tendencji okazały się przeciwstawne dla przedstawicieli obydwu badanych grup zawodowych. Wraz ze wzrostem prawdopodobieństwa skazania poddani badaniu prokuratorzy stawali się mniej

słonni do zaoferowania oskarżonemu zawarcia porozumienia karnoprocesowego, obrońcy natomiast wykazywali coraz większą gotowość akceptacji konsensualnego zakończenia sprawy. Analogicznie, atrakcyjność oferty wniosku o wymiar kary 1 roku pozbawienia wolności wzrastała wraz ze wzrostem zagrożenia karnego z perspektywy obrońców, malała natomiast z perspektywy oskarżycieli. Jednocześnie warto zaznaczyć, że powołane wyniki badań wskazywały na występowanie w analizowanych grupach zawodowych przeciwnych tendencji co do preferowanych sposobów zakończenia postępowania – z oskarżycielami publicznymi generalnie faworyzującymi wykorzystanie trybów konsensualnych (w tym również w tych układach zmiennych eksperymentalnych, w których wartość oczekiwana porozumienia karnoprocesowego odpowiadała wartości oczekiwanej procesu) oraz reprezentantami obrony faworyzującymi proces, co – jak się wydaje – przypisać należałoby odmiennym dla przedstawicieli tych grup percepcjom ryzyka związanego z postępowaniem przed ławą przysięgłych. McAllister i Bergman (1986b, s. 106–108) uzyskali również tożsame wyniki w drugim, bliźniaczo skonstruowanym eksperymencie, ukierunkowanym na analizę sposobu podejmowania decyzji dotyczących akceptacji *plea bargain* przez oskarżonych w postępowaniu karnym. Ten ostatni eksperyment przeprowadzono z wykorzystaniem losowo dobranej grupy studentów, którym przypisano rolę procesową oskarżonych w spreparowanych scenariuszach spraw, ponownie wykazując linearny wzrost zainteresowania konsensualnym zakończeniem postępowania w miarę wzrostu prawdopodobieństwa skazania i wysokości grożącej kary (również Tor i in., 2010, s. 101–114).

Doceniając kierunek badań McAllistera i Bergmana, trzeba zwrócić uwagę, że z punktu widzenia oceny modelu *shadow of the trial* jako adekwatnego narzędzia opisu procesu negocjacji nad zawarciem porozumienia karnoprocesowego w systemie amerykańskim przyjęta przez powołanych autorów metodologia mogła budzić pewne zastrzeżenia ze względu na sztuczność wykreowanych warunków eksperymentalnych. W szczególności za nieodpowiadające rzeczywistości procesowej uznać można określenie sztywnych, wyrażonych procentowo wartości kluczowej zmiennej w postaci prawdopodobieństwa skazania dla każdego ze scenariuszy, jak również założenie pewnego wyniku rozpoznania sprawy na rozprawie z udziałem ławy przysięgłych w odniesieniu do surowości kary (co w istocie mogłoby wystąpić jedynie w przypadku operowania przez ustawodawcę sankcjami o charakterze bezwzględnie oznaczonym).

Wspomniane deficyty zostały dostrzeżone przez Bushwaya i in. (2014), którzy w latach 2010–2011 podjęli próbę ponownej ewaluacji modelu *shadow of the trial* metodą eksperymentalną. Korzystając z kwestionariusza internetowego udostępnionego szerokiej próbie amerykańskich prokuratorów, obrońców oraz sędziów sądów karnych z obszaru wszystkich jurysdykcji stanowych ($N = 1583$, w tym 372 sędziów, 835 obrońców oraz 378 prokuratorów), dokonali manipulacji wybranymi elementami spreparowanego scenariusza sprawy dotyczącej przestępstwa rozboju celem zweryfikowania, czy określone modyfikacje odnoszące się do rodzaju i ilości zgromadzonego materiału dowodowego oraz wcześniejszej karalności oskarżonego wpływały na zmianę oczekiwanego przez respondentów wyniku postępowania oraz na ich decyzje co do zainicjo-

wania lub akceptacji konsensualnego trybu jego zakończenia⁶. Odmienne niż w przypadku badań przeprowadzonych przez McAllistera i Bergmana, w eksperymencie Bushwaya i in. (2014, s. 740) nie operowano z góry zdefiniowanymi wartościami prawdopodobieństwa skazania w pełnym postępowaniu jurysdykcyjnym oraz wysokości grożącej kary, ale po zaprezentowaniu respondentom podstawowego opisu stanu faktycznego sprawy oraz umożliwieniu im zapoznania się z wybranymi przez nich samych informacjami dodatkowymi, pochodzącymi z materiałów imitujących akta postępowania karnego, poproszono uczestników o dokonanie samodzielnej estymacji prawdopodobieństwa wydania wyroku skazującego dla danego wariantu scenariusza przy założeniu, że sprawa miałaby podlegać rozpoznaniu na rozprawie bez uruchomienia trybu konsensualnego, według skali od 0 (pewność uniewinnienia lub umorzenia postępowania) do 100% (pewność skazania). Następnie postawiono przed respondentami zadanie oszacowania średniej wysokości kary, jakiej wymierzenia należałoby oczekiwać po przeprowadzeniu procesu w trybie zwykłym (przy założeniu, że górna granica zagrożenia karnego dla rozpatrywanego przestępstwa wynosiła 25 lat pozbawienia wolności). Wreszcie, respondenci zostali poproszeni o wskazanie najłagodniejszego wymiaru kary, który byłby akceptowalny z ich punktu widzenia w przypadku podjęcia negocjacji nad zawarciem porozumienia karnoprosesowego, jak również preferowanego przez nich sposobu rozstrzygnięcia sprawy (np. umorzenie postępowania bez kierowania sprawy do sądu, zawarcie układu procesowego w ramach *plea bargaining* pod pewnymi warunkami, akceptacja konsensualnego sposobu zakończenia postępowania niezależnie od warunków umowy lub procedowanie w postępowaniu zwykłym).

Podobnie jak w przypadku wcześniej przywołanych badań, również eksperyment Bushwaya i in. (2014, s. 740–741) dostarczył materiału wspierającego podstawowe założenia modelu negocjacji *shadow of the trial*, pozwalając na wyprowadzenie wniosku, że w odniesieniu do całości badanej próby profesjonalnych uczestników postępowania (bez uwzględnienia podziału na role procesowe) wskazywane przez respondentów wartości akceptowalnej wysokości kary uzgadnianej w ramach *plea bargaining* odpowiadały w zasadniczym stopniu wartości oczekiwanej kary wymierzonej w trybie zwyczajnym (uzyskanej przez pomnożenie kary spodziewanej w przypadku skazania przed łąką przysięgłych przez wskazane prawdopodobieństwo skazania dla każdego respondenta), przy czym wysokość kary oczekiwanej w przypadku porozumienia karnoprosesowego była dla całości próby średnio o 40% niższa od wysoko-

⁶ Poddane przez Bushwaya i in. (2014, s. 732–735) manipulacji zmienne odnosiły się do pozyskania w hipotetycznym postępowaniu karnym 3 skonkretyzowanych kategorii dowodów oraz długości karty karnej oskarżonego, tworząc w sumie 16 wariantów scenariusza wedle następującego schematu: 2 (identyfikacja oskarżonego przez naoczny świadek zdarzenia/brak identyfikacji) × 2 (przyznanie się oskarżonego w trakcie policyjnego przesłuchania/brak przyznania) × 2 (zgodność profilu DNA oskarżonego z materiałem zabezpieczonym na miejscu zdarzenia/brak zgodności) × 2 (długa lub krótka historia wcześniejszej karalności oskarżonego). Każdy z uczestników eksperymentu został przydzielony do jednego z tak skonstruowanych 16 układów zmiennych na zasadzie losowania.

ści kary spodziewanej w postępowaniu zwyczajnym oraz średnio o 10% niższa od wartości oczekiwanej procesu. Wyniki powołanego badania uwidoczniły, że podstawowe determinanty decyzji o wejściu w porozumienie karnoprocesowe, wynikające z założeń modelu „cienia procesu”, a więc ocena wysokości grożącej kary oraz prawdopodobieństwa jej wymierzenia – oddziaływały silnie w ramach dokonywanych manipulacji eksperymentalnych, przy czym średnie akceptowalne dla respondentów wysokości kary uzgadnianej w ramach *plea bargain* różniły się w odniesieniu do każdego wariantu scenariusza w sposób, który pozostawał co najmniej silnie skorelowany z wartością oczekiwaną pełnego postępowania jurysdykcyjnego. Dla przykładu, scenariusz generujący najwyższą oczekiwaną wartość procesu (obejmujący obecność wszystkich trzech manipulowanych kategorii dowodów – a więc najwyższe prawdopodobieństwo skazania, jak również dłuższą historię kryminalną oskarżonego – a więc wyższą spodziewaną karę wymierzaną w trybie zwyczajnym) wykazywał zarazem najwyższą średnią wysokość kary akceptowanej w zamian za *guilty plea*, a wariant scenariusza o najniższej oczekiwanej wartości procesu (brak wszystkich powołanych wyżej kategorii dowodów oraz krótsza karta karna oskarżonego), konsekwentnie generował najniższy średni konsensualny wymiar kary.

Należy jednak w tym miejscu zaznaczyć, że rezultaty powołanego badania prezentowały bardziej złożony obraz zjawiska *plea bargaining*, jeśli uwzględnić odmiennosc ról procesowych uczestników eksperymentu: o ile bowiem reakcje na manipulacje zmiennych obserwowane w grupach obrońców oraz prokuratorów pozostawały w zasadniczym stopniu zgodne z założeniami modelu *shadow of the trial*, o tyle zgodności takiej nie odnotowano w sposób jednoznaczny w odniesieniu do sędziów. Deklarowane przez tych ostatnich wysokości kary akceptowalnej w przypadku przyznania się oskarżonego do winy wydawały się bowiem niezależne od estymacji prawdopodobieństwa skazania, a obserwowane relacje między wysokością kary spodziewanej w przypadku rozpoznania sprawy w pełnym postępowaniu jurysdykcyjnym oraz w procedurze konsensualnej wskazywały raczej na operowanie przez sędziów modelem sztywnych, proporcjonalnych redukcji w przypadkach *guilty pleas (fixed discount)*; Bushway i in., 2014, s. 750). Uprawniony wydaje się wniosek, że to ostatnie zjawisko powiązać można z funkcjonowaniem sędziów amerykańskich w warunkach rozbudowanego systemu urzędowych wytycznych wymiaru kary, choć zaznaczyć należy, że autorzy opisywanego tu eksperymentu nie rozważali potencjalnego wpływu *sentencing guidelines* na badane procesy decyzyjne.

IV. KRYTYKA ZAŁOŻEŃ MODELU *SHADOW OF THE TRIAL*

Przytoczone powyżej wyniki badań wydają się prowadzić do generalnej konkluzji, że model *shadow of the trial* może stanowić potencjalnie przydatne narzędzie analizy przebiegu negocjacji między uczestnikami postępowania karnego w ramach *plea bargaining*, a dwa kluczowe wyodrębniane w jego ra-

mach elementy sytuacji procesowej: ocena wysokości grożącej kary oraz prawdopodobieństwa skazania w pełnym postępowaniu jurysdykcyjnym, rzeczywiście stanowią ważne determinanty decyzji o skorzystaniu z instrumentów porozumień karnoprosesowych z perspektywy stron. Należy jednak zwrócić uwagę, że w literaturze przedmiotu krajów *common law* w ostatnich latach pojawiają się coraz liczniejsze głosy krytyczne wobec założeń omawianego modelu, wskazujące na jego zbyt dużą symplifikację i nieadekwatność do opisu złożonej rzeczywistości funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych. Podnoszone w tym kontekście zastrzeżenia dotyczą w pierwszej kolejności faktu, że model *shadow of the trial* jest konstrukcją teoretyczną wyrosłą historycznie na gruncie analiz procesu cywilnego, w ramach którego interakcje zachodzące między uczestnikami postępowania, w większym stopniu niż w procesie karnym, odzwierciedlają rzeczywistość targów między partnerami biznesowymi. Tymczasem motywacje leżące u podstaw decyzji procesowych podejmowanych przez oskarżonych, oskarżycieli oraz obrońców w sprawach karnych nie odpowiadają ściśle motywacjom stron sporu cywilnego (Stuntz, 2004, s. 2253–2258).

Omawiany w tym miejscu model opisu zjawiska *plea bargaining* budzi też pewne zastrzeżenia z punktu widzenia pozycji oskarżonego i obrony, jeśli wziąć pod uwagę występujące w warunkach procesu karnego deficyty informacyjne (Douglass, 2001, s. 447–451). Zgodnie z jego założeniami, aby podejmować racjonalne decyzje w przedmiocie negocjacji nad zawarciem porozumienia karnoprosesowego, strony muszą najpierw przewidzieć prawdopodobny wynik rozpoznania sprawy w postępowaniu zwyczajnym. Na gruncie postępowań cywilnych szeroki dostęp do informacji o stanowisku procesowym przeciwnika i wnioskowanych dowodach (wynikający np. z wymiany pism procesowych przed rozprawą lub z regulacji prekluzji dowodowej) daje stronom stosunkowo jasne wyobrażenie o możliwych wynikach sporu, pozwalając na formułowanie precyzyjnych prognoz i określenie granic „cienia procesu”. Jednak w procedurze karnej sytuacja pozostaje znacząco odmienna, a strona oskarżenia w większości przypadków dysponuje istotną przewagą informacyjną w stosunku do obrony, zwłaszcza na etapie postępowania przedsądowego, w którym oskarżony i obrońca mają z reguły ograniczony dostęp do wiedzy o zgromadzonym materiale dowodowym. W szczególności więc w tych przypadkach, w których do rozpoczęcia negocjacji nad zawarciem porozumienia karnoprosesowego miałyby dochodzić już w najwcześniejszych stadiach postępowania, rezultatem omawianych deficytów jest nieadekwatność formułowanych przez strony oczekiwań co do wyniku rozpoznania sprawy, a tym samym trudność osiągnięcia konsensusu, a po stronie oskarżonego dodatkowo narażenie na nadużycia procesowe, wynikające z wykorzystywania przez prokuratora posiadanej przewagi informacyjnej w charakterze środka nacisku w ramach *plea bargaining* (Bibas, 2004, s. 2493–2496; Douglass, 2001, s. 452–462).

Jak zauważa się również w literaturze przedmiotu, konstrukcja *shadow of the trial* kładzie zbyt duży nacisk na element racjonalnej kalkulacji w zachowaniu uczestników postępowania karnego przez założenie, że dokonując określonych wyborów w przedmiocie wejścia w porozumienie karnoproseso-

we, zaangażowane strony przeprowadzają ocenę swojej pozycji procesowej w sposób bezemocjonalny, poprawnie ważąc zalety i wady każdej dostępnej alternatywy. Założenie takie, aczkolwiek niewątpliwie atrakcyjne z punktu widzenia rozważań teoretycznych, ignoruje jednak szeroki dorobek studiów nad procesami podejmowania decyzji wypracowany na gruncie nauk psychologicznych oraz kognitywnych (Bibas, 2004, s. 2496–2497). Jak słusznie wskazuje w tym kontekście Covey (2007, s. 213–214), niedoskonałości rozpatrywanego tu modelu dotyczą w pierwszej kolejności niedoszacowania roli, jaką w dynamicznym przebiegu *plea bargaining* odgrywać mogą zidentyfikowane przez współczesną psychologię kategorie błędów poznawczych, które występując z rozmaitym natężeniem u poszczególnych uczestników postępowania, zakłócają kalkulacje zysków i strat związanych z wyborem optymalnej strategii procesowej. Na pierwszy plan wysuwają się w tym zakresie zjawiska takie jak tzw. efekt ponadprzeciętności (*above-average effect, superiority bias, overconfidence bias*), a więc względnie stała tendencja większości ludzi do przeszacowywania własnych zdolności i szans wobec niepewności, która na płaszczyźnie oceny złożonych sytuacji życiowych związanych z podejmowaniem ryzyka (a więc również takich jak udział w postępowaniu karnym) pozostaje ściśle powiązana z wadliwą percepcją możliwych rezultatów danego przedsięwzięcia (wiara, że zdarzenia niosące negatywne skutki przytrafiać się nam będą rzadziej, a niosące skutki pozytywne częściej, niż wskazywałyby na to obiektywne dane; Babcock i Loewenstein, 1997; Bibas, 2004, s. 2498–2502; Sternberg, 2001, s. 316). W kontekście decyzji o skorzystaniu z konsensualnych trybów procesu, która wedle modelu w pierwszej kolejności powinna być oparta na realistycznej estymacji prawdopodobieństwa skazania, istotną rolę odgrywać może również obserwowana w badaniach psychologicznych tendencja do selektywnego odbioru otrzymywanych informacji (w warunkach postępowania karnego uzyskanych np. w wyniku konfrontacji oskarżonego z treścią materiału dowodowego zgromadzonego przez stronę oskarżenia), objawiająca się przywiązywaniem większej wagi do fragmentów informacji stawiających dany podmiot w korzystnym świetle względem otoczenia i jednoczesnym dyskredytowaniem tych niekorzystnych (tzw. egotyzm atrybucyjny, *self-serving bias*; Wojciszke, 2011, s. 136–139), jak również przyznawaniem waloru wiarygodności w pierwszej kolejności informacjom zgodnym z wcześniej utrwalonymi przekonaniem danego podmiotu (tzw. błąd confirmacji, efekt potwierdzenia; Sternberg, 2001, s. 316). O ile oddziaływanie wskazanych wyżej kategorii błędów poznawczych wypaczać może przewidywania uczestników postępowania (zwłaszcza oskarżonych) dotyczące prawdopodobieństwa skazania i surowości wyroku, o tyle również identyfikowane przez literaturę psychologiczną mechanizmy zaprzeczenia (*denial mechanisms*) wypaczają subiektywne oceny winy i w konsekwencji prowadzą do nierealistycznych oczekiwań co do wyniku rozpoznania sprawy (Bibas, 2004, s. 2502–2504). Jak słusznie podnosi Bibas (2003, s. 1375–1381), sprawcy przestępstw niejednokrotnie mają trudności z przyznaniem się do odpowiedzialności nie tylko wobec własnych obrońców czy innych osób zaangażowanych w prowadzone

postępowanie, ale nawet wobec swojego najbliższego środowiska (rodzinnego, rówieśniczego czy lokalnego), a prezentowane przez nich postawy negacji w wielu sytuacjach pozostają niezmiennie nawet wobec jednoznacznie przeważającej mocy dowodów oskarżenia. Dzieje się tak, ponieważ odczucia winy i wstydu stanowią niezwykle silne pod względem emocjonalnym bodźce negatywne, przy czym efekt ten wydaje się szczególnie wyraźny w przypadku kategorii przestępstw, których popełnienie związane jest ze znaczącą stygmatyzacją społeczną, jak na przykład przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajności.

Precyzyjne oszacowanie siły, z jaką wspomniane tutaj zjawiska psychologiczne wpływają na przebieg procesu negocjacji dotyczących zawierania porozumień karnoprosesowych, pozostaje zadaniem niezwykle skomplikowanym z empirycznego punktu widzenia, jednak ogólny kierunek oddziaływania wydaje się relatywnie łatwy do przewidzenia. Należy oczekiwać, że ze względu na występowanie błędów poznawczych oraz przeszacowanie własnej pozycji procesowej, oczekiwania oskarżonych dotyczące możliwego wyniku rozpoznania sprawy w postępowaniu zwyczajnym będą w znaczącej części przypadków nacechowane zbyt daleko posuniętym optymizmem i w konsekwencji mogą prowadzić do odrzucania przez nich obiektywnie korzystnych warunków skazania, oferowanych w ramach instrumentów konsensualnych. Co więcej, stojący po przeciwnych stronach konfliktu karnoprawnego, uczestnicy postępowania będą też formułować odmienne oceny co do wartości poszczególnych elementów zgromadzonego w sprawie materiału dowodowego, konsekwentnie przypisując większą wagę dowodom zgodnym z prezentowanym przez nich stanowiskiem procesowym oraz deprecjonując dowody przeciwne. Wszystkie wskazane zjawiska wpływają bezpośrednio na percepcje stron dotyczące kluczowych elementów modelu *shadow of the trial*, w tym prawdopodobieństwa skazania, wartości oczekiwanej porozumienia karnoprosesowego oraz wartości oczekiwanej procesu.

Jak wskazuje się dalej w literaturze przedmiotu, decyzje związane z podejmowaniem ryzyka pozostają również pod silnym wpływem innego zjawiska psychologicznego, mianowicie tendencji do unikania strat (Covey, 2007, s. 220). Wyniki badań prowadzonych na gruncie nauk ekonomicznych oraz psychologicznych wskazują, że większość populacji przejawia silną awersję do strat: niebezpieczeństwo straty oddziałuje na procesy podejmowania decyzji bardziej niż perspektywa uzyskania korzyści o analogicznej wartości oczekiwanej. Tytułem ilustracji omawianego fenomenu wskazać można na wyniki eksperymentu przeprowadzonego przez czołowych przedstawicieli ekonomicznej teorii perspektywy Kahnemana i Tversky'ego (1979), w ramach którego losowo dobranym grupom studentów oraz pracowników trzech uczelni wyższych zaprezentowano kilkanaście wariantów sytuacji problemowych, obejmujących wybór między pewnymi oraz niepewnymi prognoząmi zysku lub straty określonych sum pieniężnych. Jak wykazali powołani autorzy, w najprostszym rozważanym wariantcie tego rodzaju gry szansa wygranej danej sumy pieniężnej na loterii z 50-procentowym prawdopodobieństwem, z punktu widzenia większości respondentów, nie równoważyła

niebezpieczeństwa utraty takiej samej sumy pieniężnej z jednakowym prawdopodobieństwem, zatem perspektywa straty wywierała na decydentach większe wrażenie niż perspektywa zysku – ciężar związany z utratą określonej wartości wydawał się silniejszym bodźcem niż zadowolenie związane z adekwatną korzyścią. Co więcej, powołane badania wykazały również, że awersja respondentów do ryzyka związanego z symetrycznymi zakładami obejmującymi jednakowe szanse wzrastała w miarę wzrostu wartości zakładu (s. 277–280). Generalny wniosek płynący z omawianego kierunku badań daje się sprowadzić do twierdzenia, że adaptacja przez decydentów odmiennych postaw względem ryzyka związanego z daną sytuacją niepewną zależy może wyłącznie od sposobu zaprezentowania dostępnych alternatyw w kategoriach potencjalnego zysku lub potencjalnej straty, nawet bez zmiany innych parametrów problemu: o ile bowiem większość ludzi wykazuje awersję do ryzyka w odniesieniu do wyborów obejmujących zyski (preferują nawet mniejszy, ale gwarantowany zysk względem niepewnej szansy większego zysku), o tyle w przypadku wyborów obejmujących straty efekt awersji do strat zaczyna przeważać nad awersją do ryzyka (wybór nawet zmniejszonej, ale pewnej straty jest co do zasady mniej atrakcyjny niż niepewna szansa uniknięcia straty w ogóle; Bibas, 2004, s. 2508; Tversky i Kahneman, 1981, s. 453–454).

Uwzględnienie opisanych powyżej zjawisk w dyskusji nad praktyką funkcjonowania trybów konsensualnych postępowania karnego prowadzi do interesujących wniosków. Gdyby bowiem przyjąć proste, intuicyjne założenie, zgodnie z którym z perspektywy oskarżonego każda kara stanowiłaby stratę, wówczas porozumienia karnoprosesowe, niezależnie nawet od kontekstu konkretnego analizowanego systemu krajowego, musiałyby okazać się instytucjami dysfunkcyjnymi i mało popularnymi. Jeśli bowiem awersja do straty determinuje procesy podejmowania decyzji silniej niż awersja do ryzyka, większość oskarżonych winna przejawiać preferencję na rzecz zaangażowania w postępowanie zwyczajne (dające choćby niewielką szansę uniknięcia straty w całości, a więc szansę orzeczenia uniewinniającego lub umarzającego postępowanie), w stosunku do perspektywy pewnego poniesienia nawet mniejszej straty (łagodniejszej kary), czyli skazania w trybie konsensualnym. Dominacja instrumentów porozumień procesowych w systemach postępowania karnego krajów *common law* wskazuje jednak w sposób jednoznaczny na wadliwość takiego założenia. Zasadny jest więc wniosek, że kluczową rolę w omawianym kontekście odgrywają regulacje normatywne precyzujące dopuszczalny poziom redukcji reakcji karnej, jaka w danym porządku procesowym powiązana zostaje z wykorzystaniem instytucji konsensualnych postępowania karnego. Istnienie w obserwowanym modelu postępowania tego rodzaju uregulowań, określających zakres koncesji oferowanych oskarżonemu w sposób możliwie szeroki i jednoznaczny (jak czyni to choćby angielsko-walijski Sentencing Guidelines Council w *Reduction of Sentence for a Guilty Plea: Definitive Guideline*, 2017) ułatwia bowiem prezentację warunków porozumienia karnoprosesowego w kategoriach zysku, co w konsekwencji prowadzi do wzmocnienia u oskarżonych

efektu awersji do ryzyka związanego z postępowaniem zwykłym i tym samym wspiera konsensualne rozstrzygnięcie sprawy (Ashworth i Zedner, 2008, s. 34).

V. KONTEKST KRAJOWY

Zasadniczy kształt normatywny obecnie obowiązujących regulacji trybów konsensualnych postępowania karnego w polskim porządku prawnym zeterminowany został przez zmiany wprowadzone ustawą z 11 marca 2016 r.,⁷ stanowiącą częściowy odwrót od dominujących w odniesieniu do reformy kontradiktoryjnej z lat 2013–2015 koncepcji zwiększenia roli porozumień procesowych w praktyce sądowej (Hofmański, 2013, s. 33–37; Izydorczyk, 2015; Kardas, 2014; Wiliński, 2013, s. 32). Uprawniony przy tym jest wniosek, że najistotniejszą zmianą ilustrującą modyfikację priorytetów polityki karnej w tym zakresie stanowi skreślenie powołaną ustawą art. 60a ustawy z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny⁸ oraz art. 59a k.k., a tym samym wyeliminowanie z krajowego systemu prawnego wszelkich szczególnych narzędzi pozwalających na złagodzenie stosowanych wobec sprawcy środków reakcji karnej w przypadku skorzystania z instrumentów konsensualnych. Rozwiązania te zostały już poddane w krajowej doktrynie uzasadnionej krytyce (Steinborn, 2018; Werbel-Ćieślak, 2018). Mając na względzie ograniczony charakter niniejszego opracowania, niepozwalający na szersze odniesienie się do powołanej dyskusji, wypada w tym miejscu pokusić się jedynie o uwagę, że poza wielokrotnie już podkreślaną w literaturze przedmiotu podstawową rolą tego rodzaju instytucji, sprowadzającą się do sformułowania zachęty do skorzystania z trybów konsensualnych wobec uczestników procesu, pełnią one jeszcze dodatkową funkcję, którą nazwać można funkcją stabilizacji oczekiwań stron porozumienia, a która wynika z zapewnienia oskarżonemu względnie pewnej perspektywy łagodniejszego ukarania. Nie można przy tym zgodzić się z tymi poglądami, które podstawę normatywną do redukcji ciężaru reakcji karnej w trybach konsensualnych upatrują obecnie w treści art. 53 § 2 k.k. w zakresie, w którym przepis ten nakazuje uwzględniać przy wymiarze kary zachowanie się sprawcy po popełnieniu przestępstwa, a zwłaszcza staranie o naprawienie szkody lub zadośćuczynienie w innej formie społecznemu poczuciu sprawiedliwości, a także zachowanie się pokrzywdzonego (Bułat, 2020, s. 159–160, 317). Dyrektywa ta bowiem z samej swojej natury ma charakter zbyt ogólny i niejasny z perspektywy oskarżonego, by mogła stanowić istotny element wspierający podejmowanie racjonalnych decyzji procesowych.

Tymczasem wyniki badań empirycznych przeprowadzonych przez pracowników Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego w ramach realizacji projektu grantowego Narodowego Centrum Nauki, poświęco-

⁷ Ustawa z 11 marca 2016 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw, t.jedn.: Dz. U. 2016 poz. 437.

⁸ Ustawa z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, t.jedn.: Dz. U. 2025, poz. 383. (dalej jako: k.k.).

nego analizie czynników determinujących decyzję oskarżonego o skorzystaniu z konsensualnego trybu zakończenia postępowania karnego, pozwalają na wyprowadzenie wniosku o istnieniu bezpośredniego związku między gotowością oskarżonego do wejścia w porozumienie karnoprocesowe a oczekiwaniem złagodzenia wymiaru środków traktacji karnej w stosunku do spodziewanego wyniku postępowania zwyczajnego. Wspomniany projekt realizowano od maja 2021 r. do kwietnia 2023 r. na obszarze ośmiu jednostek organizacyjnych sądów powszechnych z trzech obszarów apelacyjnych w kraju (apelacja gdańska, apelacja łódzka oraz apelacja krakowska), w formie wspieranych indywidualnym wywiadem bezpośrednim ankiet wśród próby łącznie 58 respondentów, występujących w roli oskarżonych w poddanych obserwacji postępowaniach karnych, spośród których sprawy 41 respondentów zostały ostatecznie zakończone z wykorzystaniem jednej z czterech powołanych na wstępie niniejszego opracowania kategorii porozumień karnoprocesowych (Lewna, 2023, s. 208–216).

Jak wykazano, w grupie respondentów skazanych w trybie konsensualnym ($N = 41$) jednym z najczęściej wskazywanych czynników wpływających na rezygnację z postępowania zwyczajnego było oczekiwanie łagodniejszego wymiaru kary i innych środków reakcji karnej, powiązane z subiektywnym przekonaniem badanych oskarżonych, że warunki skazania przy zastosowaniu instytucji porozumień (niezależnie od formy porozumienia zawieranego w konkretnym przypadku) miałyby prezentować się korzystniej pod względem wymiaru wspomnianych środków od hipotetycznych rezultatów skazania w postępowaniu zwyczajnym (na oddziaływanie omawianego czynnika na swoje decyzje wskazało 82,9% respondentów w próbie; Lewna, 2023, s. 229–232). Co więcej, 63,4% respondentów z grupy docelowej, wskazując na silne oddziaływanie motywacji związanych z uzyskaniem koncesji w zakresie surowości i rodzaju reakcji karnej, jednocześnie uzasadniało decyzję o wejściu w porozumienie procesowe subiektywnym przekonaniem o dużej wartości dowodowej materiałów zgromadzonych przez stronę oskarżenia, a tym samym, jak należy się spodziewać, wysoko oceniali prawdopodobieństwo skazania w trybie zwyczajnym. Przy zastrzeżeniu, że niewielki rozmiar próby nie pozwalał na w pełni konkluzywne wnioski co do charakteru relacji między dwoma omawianymi czynnikami, można na tej podstawie poczynić ostrożną obserwację, iż w znaczącej części przypadków oba elementy sytuacji procesowej rzeczywiście pozostają ze sobą powiązane, łącznie wywierając silny wpływ na postawę oskarżonych decydujących się na konsensualne zakończenie procesu, co samo w sobie jest zgodne z założeniami modelu *shadow of the trail* (Lewna, 2023, s. 233–234).

Skoro jednak polski system karnoprocesowy w obecnym kształcie nie przewiduje w istocie żadnych szczególnych instrumentów złagodzenia wymiaru kary ustalonej przez porozumienie, to realne wydaje się przypuszczenie, że w istotnej części przypadków decyzje oskarżonych korzystających z konsensualnych trybów postępowania będą w omawianym zakresie oparte na fałszywej przesłance. Należałoby zatem postulować ponowne, jednoznaczne uregulowanie w przepisach krajowych podstaw do złagodzenia ciężaru środków

reakcji karnej stosowanych wobec oskarżonych zawierających porozumienia procesowe, i to w formule obejmującej wszystkie funkcjonujące na gruncie k.p.k. postacie porozumień, a przy tym niezależnej od spełnienia dalszych przesłanek materialnoprawnych czy procesowych.

Powyższe można – jak się wydaje – osiągnąć na dwa sposoby. Pierwszym z nich byłby powrót do regulacji zbieżnej z tą przewidzianą uprzednio w art. 60a k.k. według stanu prawnego wykreowanego ustawą nowelizacyjną z 20 lutego 2015 r.⁹, z wartytym jednakże rozważenia poszerzeniem o możliwość zastosowania warunkowego zawieszenia wykonania kary pozbawienia wolności na preferencyjnych warunkach, takich jak te obecnie wyznaczone przepisem art. 60 § 5 k.k. Drugim, być może bardziej pożądanym ze względu na większą precyzję, byłoby wprowadzenie rozwiązania wzorowanego na instrumentach porozumień procesowych włoskiej procedury karnej (a w pewnym zakresie również na wspomnianych wyżej angielskich *Sentencing Guidelines on the Reduction of Sentence for a Guilty Plea*), a więc przewidującego względnie obligatoryjne obniżenie pułapu orzekanej w trybach konsensualnych kary o określony ułamek w stosunku do dolnej granicy ustawowego zagrożenia (Kulesza, 2016, s. 447).

VI. KONKLUZJE

Mając świadomość zasadniczych różnic w konstrukcji normatywnej między polskim modelem porozumień karnoprosesowych a charakterystyczną dla prawa krajów anglosaskich instytucją *plea bargaining*, nie sposób jednak oprzeć się obserwacji, że wnioski płynące z przedstawionych wyżej badań empirycznych nad mechanizmami podejmowania przez uczestników procesu karnego w systemach *common law* negocjacji co do warunków skazania pozwalają na wyprowadzenie dalszych argumentów przemawiających za ustawowym uregulowaniem mechanizmów udzielenia oskarżonemu koncesji w zakresie surowości stosowanych środków reakcji karnej w zamian za rezygnację z postępowania zwyczajnego na rzecz trybu konsensualnego. Biorąc bowiem pod uwagę również syntetycznie zrelacjonowane powyżej głosy krytyczne wobec modelu *shadow of the trail*, model ten wydaje się nadal względnie wiarygodnym narzędziem analizy procesów decyzyjnych leżących u podstaw praktyki uzgadniania rozstrzygnięć karnych, choćby o tyle, o ile spoglądamy na omawiane zjawisko w zagregowanym ujęciu statystycznym. Należy spodziewać się, że czynniki o charakterze procesowym, odnoszące się zarówno do oceny przez uczestników postępowania karnego prawdopodobieństwa skazania w trybie zwyczajnym, jak i do estymacji spodziewanego wymiaru kary, istotnie stanowią silne determinanty decyzji o wejściu w porozumienie – i to determinanty uniwersalne, niezależne od kontekstu konkretnej

⁹ Ustawa z 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw, t.jedn.: Dz. U. 2015, poz. 396.

jurysdykcji krajowej, którą mielibyśmy na względzie, o czym świadczą także syntetycznie zrelacjonowane tu wyniki badań Katedry Prawa Karnego Procesowego i Kryminalistyki Uniwersytetu Gdańskiego. Powyższe prowadzi do wniosku, że zasadne jest pilne przywrócenie instrumentów redukcji reakcji karnej w krajowych trybach konsensualnych. Jeśli dodatkowo wziąć pod uwagę zaprezentowane wyżej uwagi odnoszące się do wpływu psychologicznych aspektów awersji do straty oraz awersji do ryzyka na postawy oskarżonych względem konsensualnego zakończenia procesu, wprowadzenie tego rodzaju uregulowań wydatnie przyczynić by się mogło do zwiększenia stopnia wykorzystania omawianych instytucji w krajowej praktyce, ułatwiałoby bowiem prezentację warunków porozumienia w kategoriach zysku i zwiększyłoby jego atrakcyjność z perspektywy podmiotu, którego w największym stopniu dotyka skutki zawieranego układu.

Author contributions / Indywidualny wkład autora (CRediT): **Andrzej Lewna** – 100% (Conceptualization / Konceptualizacja; Funding acquisition / Pozyskanie funduszy; Investigation / Przeprowadzenie badań; Project administration / Administracja projektu; Writing – original draft / Pisanie – pierwszy szkic; Writing – review & editing / Pisanie – recenzja i edycja).

Conflict of interest / Konflikt interesów: The author declares no conflict of interest. / Autor nie zgłosił konfliktu interesów.

Funding / Finansowanie: This publication is the result of a research project funded by the National Science Centre (Poland) under the Preludium programme, agreement no. UMO-2020/37/N/HS5/03694. / Publikacja powstała w wyniku realizacji projektu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki w ramach programu Preludium, nr umowy UMO-2020/37/N/HS5/03694.

The use of AI tools / Wykorzystanie narzędzi AI: The author declares no use of AI tools. / Autor oświadczył, że nie korzystał z narzędzi AI.

Data availability / Dostępność danych: The data is available on request. / Dane dostępne na życzenie.

Ethics approval statement / Zgoda komisji etycznej: All procedures performed in this study involving human participants were in accordance with the ethical standards of the institutions that carried out the national research projects. / Wszystkie procedury przeprowadzone w ramach niniejszego badania z udziałem ludzi były zgodne z normami etycznymi instytucji realizujących krajowe projekty badawcze.

References / Bibliografia

- Alschuler, A. W. (1979). Plea bargaining and its history. *Law and Society Review*, 13(2), 211–245. <https://doi.org/10.2307/3053250>
- Ashworth, A., i Redmayne, M. (2010). *The criminal process*. Oxford University Press.
- Ashworth, A., i Zedner, L. (2008). Defending the criminal law: Reflections on the changing character of crime, procedure, and sanctions. *Criminal Law and Philosophy*, 2(1), 21–51. <https://doi.org/10.1007/s11572-007-9033-2>
- Babcock, L., i Loewenstein, G. (1997). Explaining bargaining impasse: The role of self-serving biases. *Journal of Economic Perspectives*, 11(1), 109–126. <https://doi.org/10.1257/jep.11.1.109>
- Bibas, S. (2003). Harmonizing substantive-criminal-law values and criminal procedure: The case of Alford and nolo contendere pleas. *Cornell Law Review*, 88(5), 1361–1411.

- Bibas, S. (2004). Plea bargaining outside the shadow of trial. *Harvard Law Review*, 117(8), 2463–2547.
- Brook, C. A., Fiannaca, B., Harvey, D., Marcus, P., McEwan, J., i Pomerance, R. (2016). A comparative look at plea bargaining in Australia, Canada, England, New Zealand, and the United States. *William and Mary Law Review*, 57, 1147–1224.
- Bułat, A. (2020). *Udział obrońcy w zawieraniu porozumień procesowych w polskim postępowaniu karnym*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.
- Bushway, S. D., i Redlich, A. D. (2012). Is plea bargaining in the “shadow of the trial” a mirage? *Journal of Quantitative Criminology*, 28, 437–454. <https://doi.org/10.1007/s10940-011-9147-5>
- Bushway, S. D., Redlich, A. D., Norris, R. J. (2014). An explicit test of plea bargaining in the shadow of the trial. *Criminology*, 52(4), 723–754. <https://doi.org/10.1111/1745-9125.12054>
- Cheng, K. K., i Chui, W. H. (2015). Beyond the shadow-of-trial: Decision-making behind plea bargaining in Hong Kong. *International Journal of Law, Crime and Justice*, 43(4), 397–411. <https://doi.org/10.1016/j.ijlcrj.2014.10.001>
- Cooter, R., Marks, S., i Mnookin, R. H. (1982). Bargaining in the shadow of the law: A testable model of strategic behavior. *The Journal of Legal Studies*, 11, 225–251.
- Covey, R. (2007). Reconsidering the relationship between cognitive psychology and plea bargaining. *Marquette Law Review*, 91(1), 213–247. <https://scholarship.law.marquette.edu/mulr/vol91/iss1/10>
- Douglass, J. G. (2001). Fatal attraction? The uneasy courtship of brady and plea bargaining. *Emory Law Journal*, 50(2), 437–517.
- Emmelman, D. S. (1997). Gauging the strength of evidence prior to plea bargaining: The interpretive procedures of court-appointed defense attorneys. *Law & Social Inquiry*, 22, 927–955. <https://doi.org/10.1111/j.1747-4469.1997.tb01093.x>
- Feeley, M. (1979). Perspectives on plea bargaining. *Law & Society Review*, 13(2), 199–209. <https://doi.org/10.2307/3053249>
- Flynn, A. (2016). Plea-negotiations, prosecutors and discretion: An argument for legal reform. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 49(4), 564–582.
- Helm, R. (2022). Wrongful conviction in England and Wales: An assessment of successful appeals and key contributors. *The Wrongful Conviction Law Review*, 3(3), 196–217. <https://doi.org/10.29173/wclawr79>
- Herbut, J., i Kawalec, P. (2009). *Słownik terminów naukoznawczych. Teoretyczne podstawy naukoznawstwa*. Wydawnictwo Lubelskiej Szkoły Biznesu.
- Herman, G. N. (2012). *Plea bargaining*. Juris Publishing.
- Hofmański, P. (2013). Model kontradyktoryjny w świetle projektu zmian k.p.k. W: P. Wiliński (red.), *Kontradyktoryjność w polskim procesie karnym* (s. 33–37). Wolters Kluwer Polska.
- Izydorzycyk, J. (2015). Reforma prawa karnego w Polsce. Przegląd subiektywny. W: S. Pikulski, W. Cieślak i M. Romańczuk-Grącka (red.), *Przyszłość polskiego prawa karnego. Alternatywne reakcje na przestępstwo* (s. 297–305). Pracownia Wydawnicza ELSet.
- Jakubowski, J., i Stencel, R. (2010). *Wstęp do teorii prawdopodobieństwa*. Script.
- Johnson, B. D., King, R. D., i Spohn, C. (2016). Sociolegal approaches to the study of guilty pleas and prosecution. *The Annual Review of Law and Social Science*, 12, 479–495. <https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-110615-084755>
- Kahneman, D., i Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263–292. <https://doi.org/10.2307/1914185>
- Kardas, P. (2014). Jeden czy dwa modele procesu karnego? (Kilka uwag o paradoksach związanych z nowelizacją kodeksu postępowania karnego w perspektywie funkcji prawa karnego). W: P. Hofmański, P. Kardas i P. Wiliński (red.), *Fiat iustitia pereat mundus. Księga jubileuszowa poświęcona Sędziemu Sądu Najwyższego Stanisławowi Zabłockiemu z okazji 40-lecia pracy zawodowej* (s. 261–282). LexisNexis.
- Kulesza, C. (2016). Konsensualizm karnoprosesowy w świetle gwarancji rzetelnego procesu – perspektywa komparatystyczna. W: A. Wudarski (red.), *Polska komparatystyka prawa. Prawo obce w doktrynie prawa polskiego* (s. 431–466). Stowarzyszenie Notariuszy Rzeczypospolitej Polskiej; Europejski Uniwersytet Viadrina; Uniwersytet Zielonogórski.
- Landes, W. M. (1971). An economic analysis of the courts. *The Journal of Law and Economics*, 14(1), 61–107. <https://doi.org/10.1086/466704>

- Lewna, A. (2023). *Czynniki determinujące decyzję oskarżonego o skorzystaniu z konsensualnego trybu zakończenia postępowania karnego. Analiza komparatystyczna praktyki w systemach Polski, Anglii i Walii oraz Stanów Zjednoczonych Ameryki* [Niepublikowana rozprawa doktorska]. Uniwersytet Gdański. <https://repozytorium.bg.ug.edu.pl/resultList.seam?r=phd&ps=20&t=snippet&showRel=false&lang=pl&pn=1&cid=424230>
- McAllister, H. A., i Bergman, N. J. (1986a). Plea bargaining by prosecutors and defense attorneys: A decision theory approach. *Journal of Applied Psychology*, 71(4), 686–690. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.71.4.686>
- McAllister, H. A., i Bergman, N. J. (1986b). Plea bargaining by defendants: A decision theory approach. *The Journal of Social Psychology*, 126(1), 105–110. <https://doi.org/10.1080/00224545.1986.9713576>
- McConville, M., i Mirsky, C. (1993). Looking through the guilty plea glass: The structural framework of English and American state courts. *Social & Legal Studies*, 2(2), 173–193. <https://doi.org/10.1177/096466399300200203>
- Mnookin, R. H., i Kornhauser, L. (1979). Bargaining in the shadow of the law: The case of divorce. *The Yale Law Journal*, 88(5), 950–997. <http://hdl.handle.net/20.500.13051/15889>
- Reaves, B. A. (2013). *Felony defendants in large urban counties, 2009 statistical tables*. Bureau of Justice Statistics.
- Ross, J. E. (2006). The entrenched position of plea bargaining in United States legal practice. *The American Journal of Comparative Law*, 54, 717–732. <http://www.jstor.org/stable/20454559>
- Rossman, H. H., McDonald, W. F., i Cramer, J. A. (1980). Some patterns and determinants of plea bargaining decisions: A simulation and quasi-experiment. W: W. F. McDonald i J. A. Cramer (red.), *Plea-bargaining* (s. 77–114). Lexington Books.
- Sentencing Council. (2017). *Reduction on sentence for a guilty plea: Definitive guideline*. https://sentencingcouncil.org.uk/media/uqqgmklh/reduction-in-sentence-for-guilty-plea-definitive-guide_final_web.pdf
- Smith, D. A. (1986). The plea bargaining controversy. *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 77(3), 949–468. <https://doi.org/10.2307/1143445>
- Steinborn, S. (2018). Porozumienia 'po przejściach' – konsensualizm procesowy w świetle zmian z lat 2013–2016. W: S. Steinborn i K. Woźniewski (red.), *Proces karny w dobie przemian. Przebieg postępowania* (s. 29–47). Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Sternberg, R. J. (2001). *Psychologia poznaucza* (E Czerniawska i A. Matczak, tłum.). Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Stuntz, W. J. (2004). Plea bargaining and criminal law's disappearing shadow. *Harvard Law Review*, 117(8), 2548–2569. <https://doi.org/10.2307/4093405>
- Tor, A., Gazal-Ayal, O., i Garcia, S. M. (2010). Fairness and the willingness to accept plea bargain offers. *Journal of Empirical Legal Studies*, 7(1), 97–116. <https://doi.org/10.1111/j.1740-1461.2009.01171.x>
- Tversky, A., i Kahneman, D. (1981). The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211, 453–458. <https://doi.org/10.1126/science.7455683>
- Tversky, A., i Kahneman, D. (1986). Rational choice and the framing of decisions. *The Journal of Business*, 59(4), 251–278. <http://www.jstor.org/stable/2352759>
- Werbil-Cieślak, M. (2018). Trudny i krótki żywot umorzenia restytucyjnego. W: S. Steinborn i K. Woźniewski (red.), *Proces karny w dobie przemian. Przebieg postępowania* (s. 121–128). Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Wiliński, P. (2013). Konsensualizm a kontrydiktoryjność w polskim procesie karnym w świetle projektowanych zmian. W: J. Giezek i A. Malicki (red.), *Adwokatura a modele procedur sądowych* (s. 23–40). Wolters Kluwer Polska.
- Wojciszke, B. (2011). *Psychologia społeczna*. Scholar.

